

УДК 94(476):911.374«16/17»

I.P. Вуглік,*кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дэкан гуманітарнага факультэта Прыватнай установы адукацыі «Інстытут сучасных ведаў імя А.М. Шырокава»***ГАСПАДАРЧЫ КОМПЛЕКС ШЛЯХЕЦКАЙ СЯДЗІБЫ XVII–XVIII стст.**

Матэрыяльная культура дробнапамеснага дваранства Вялікага Княства Літоўскага – шляхты – істотны кампанент гісторыі культуры Беларусі, вывучэнне якога з’яўляецца актуальнай задачай беларускай гістарычнай навукі і актыўна ажыццяўляецца ў цяперашні час. Сярод відаў матэрыяльнай культуры шляхты значнае функцыянальнае, семантычнае месца займала жыллё – радавое гняздо, эпіцэнтр існавання шляхецкага соцыуму, а таксама эканамічная, гаспадарчая аснова жыццядзейнасці шляхты. Гэта быў істотны архітэктурны комплекс, дзе колькасца пераважалі гаспадарчыя пабудовы, вывучэнне якіх – тыпалогія, аналіз гістарычных змен – з’яўляецца *мэтай дадзенага артыкула*. У агульных рысах гаспадарчыя будынкi шляхецкай сядзібы разглядаліся ў працах ці іх раздзелах, прысвечаных беларускаму жыллю XVII–XVIII стст., Л.А. Малчанавай [1, с. 32–42] А.Н. Кулагіна [2, с.105–111], Ю.Я. Якімовіча [3] і інш. Разам з тым, актуальным з’яўляецца як вывучэнне гаспадарчых будынкаў шляхецкай сядзібы ў якасці асобнага прадмета даследавання, так і ўвядзенне ва ўжытак новых матэрыялаў, што ўваходзіць у задачы дадзенага артыкула.

Шляхта беларускіх зямель (ліцвінская ці, па-сучаснаму, старабеларуская) адрознівалася па маёмасным становішчы, што ўплывала на склад і якасць гаспадарчых пабудоў. На яе сацыяльных полюсах знаходзілася шарачковая, засцянкавая, аколічная шляхта і магнатэрыя, культура якіх істотна адрознівалася ад асноўнай масы шляхты. Таму за аснову даследавання ў артыкуле ўзяты гаспадарчыя будынкi ўладання сярэднезаможнага шляхціца, сярэдняй шляхецкай сядзібы.

На праягу XVII–XVIII стст. існаваў устойлівы комплекс асноўных гаспадарчых будынкаў шляхецкай сядзібы. Характэрнымі рысамі іх размяшчэння было злучэнне будынкаў для захавання і перапрацоўкі, вырабу прадуктаў, а таксама лакалізацыя па вытворчых комплексах, зонах. Існавалі тыпы будынкаў з устойлівымі функцыямі і назвамі. Выкарыстанне шэрагу будынкаў было шматмэтавым. Так, у лямусе захоўвалі рэчы і жылі, як і ў істопцы; маштарня была прызначана для рамонту экіпажаў, і там таксама жылі конюхі, меліся печы.

Значная колькасць будынкаў была прызначана для захавання прадуктаў, рэчаў. Для заха-

вання збожжа выкарыстоўваліся спецыяльныя будынкi з засекамі – свіраны (меншыя па памехах называліся свіронкі) ці спіхлежы (spichlerz) – больш вялікія будынкi з памяшканнямі, дзямусы – вялікія двух’ярусныя будынкi, квадратныя ці прымкнутныя ў плане з аб’яднанай галерэяй на другім узроўні. Найбольш каштоўную маёмасць хавалі ў вялікіх, зробленых часткова ці цалкам з каменю, цэглы скарбніцах. Вопратку, палатно, збожжа трымалі ў кляцях, прадукты захоўвалі у склепах, вялікіх піўніцах, ледніках. Сена захоўвалі ў шопах, салому, неабмалочаныя снапы – у адрынах (пунях), радзей пад абарогамі на чатырох слупах, мякіну – у плеўніках. Жывёлу трымалі ў хлявах, кароў – у аборах, коней – у стайнях, дробную – у шматлікіх куратніках, гусятніках і інш.

Павышэнне бытавых запытаў, мода спрыялі павелічэнню колькасці службовых памяшканняў, будынкаў. Сярэднезаможны шляхціц звычайна меў дзве карэты (ці карэту і поезд – напалову крыты экіпаж). Карэты трымалі ў вазоўнях, рамантавалі ў маштарнях. Пры маёнтку абавязкова была лазня. У вялікіх маёнтках, палацах распаўсюдзіліся паляўнічыя дамы, службы, звязаныя з паляваннем.

Сядзіба (фальварак) была значным вытворчым комплексам з адпаведнымі будынкамі. Прадукты рабілі ў сырніцах, пякарнях (пяклі хлеб), піва – у броварах, гарэлку – у вінніцах, броварах. Малацілі на гумне (стадоле) з токам, асецямі (ёўнямі) для сушкі снапоў, малолі на ветраках ці вадзяных млынах. Вытворчасць кавальскіх вырабаў, іх рамонт ажыццяўляўся ў кузнях. У гаспадарчы комплекс уваходзілі паташні, лесапількі, цагельні, млыны, іншыя вытворчасці.

Гісторыка-стылістычна перыяд, які вывучаецца, належыць да культур барока і класіцызму, у сістэме якіх існавалі розныя планіровачныя тыпы сядзіб – замкнёны з курданёрам і параўнальна адкрыты, са стаячымі наводдаля, па баках прымкнутага ў плане жылога дома гаспадарчымі будынкамі. Мяжой паміж гэтымі планіровачнымі тыпамі можна лічыць сярэдзіну XVIII ст.; з гэтым часам звязана і павелічэнне колькасці тыпаў гаспадарчых будынкаў.

Змены ў размяшчэнні гаспадарчых пабудоў ішлі ад канцэнтрацыі іх на дзядзінцы (за выключэннем гуменнага комплексу) да паступовага

вылучэння непасрэдна гаспадарчага, фальварачнага комплексу пры захаванні пэўнай колькасці неабходных гаспадарчых будынкаў побач з шляхецкім домам. Сярод распаўсюджаных гаспадарчых будынкаў таксама асобна маглі вылучацца броварныя комплексы, вінніцы.

Да актыўнага развіцця фальваркаў асноўная колькасць гаспадарчых будынкаў размяшчалася вакол дзядзінца – двара перад асноўным жылым домам. Звычайна там былі стайня, свіран (вялікі для збожжа і меншыя), лазня, піўніца, стайня, вазоўня, маштарня, кухня побач з пякарняй, лядоўня, млечніца (два апошнія будынкі маглі размяшчацца насупраць жылога дома). На дзядзінцах знаходзіліся і папулярныя ў шляхты галубятні. У вялікіх маёнтках на дзядзінцы мог знаходзіцца дом паляўнічых. Размяшчэнне гаспадарчых будынкаў адносна жылога дома было розным – па абодва бакі, бессістэмнае, радзей замкнёнае у форме квадрата ці прамавугольніка. Ад комплексу дзядзінца ішлі вароты да гумна, млына. Калі жылых дамоў было два, вялікі і малы, як у сядзібе Навадворскае Мінскага ваяводства (1618 г.), двор падзяляўся на дзве паловы з рознымі па прызначэнні будынкамі [4, л. 14].

Гаспадарчыя, службовыя будынкі былі арганічнай часткай асноўнага аб'ёму шляхецкага дома, яго архітэктурнай кампазіцыі. Істотнае гаспадарчае значэнне ў XVII–XVIII стст. мелі «афіцыны» – бакавыя флігелі, якія складалі адзін архітэктурны комплекс з галоўным будынкам, палацам. У іх размяшчаліся адміністрацыя, жылыя памяшканні, кухонная гаспадарка, стайні, аранжарэі [2, с. 106–109]. Афіцынай называўся і асобны службовы будынак. У ім былі пакоі з печкамі, каморы, куханька, пякарня, пазней з'явіліся гардэробныя з аптэчкамі, пакоі для гасцей. Адным з найбольш вялікіх гаспадарчых будынкаў быў двух-ці трохпавярховы лямус ці скарбец. Вялікі скарбец з двух паверхаў, са склепам і традыцыйнай для гэтага віду будынкаў галерэяй стаяў пасярэдзіне дзядзінца у маёнтку Чарнаўчыцы (Брэстчына), яго першы паверх быў зроблены з валуна, другі – з брусоў [5, с. 134]. У меншых па памерах сядзібах на дзядзінцы стаялі свірны. На працягу XVII ст. паступова зніклі грыдні – часта прыбудаваныя да жылога дома (ці нават стадолы) памяшканні для дваровых людзей з каморай, сенцамі. Спецыфікай адносна старажытных будынкаў былі падклеты, «падызбішча» (аб'ёмныя ніжнія часткі будынкаў) – прыблізна да пачатку XVIII ст. яны спарадычна сустракаліся ў жылых дамах, свірнах, сырніках, пякарнях, іншых гаспадарчых будынках. Падклеты ў інвентарах фіксаваліся ў старых будынках: у фальварку Усвяцкага замка (1623 г.) старая пякарня была з сенямі і з каморай на «падызбішчы» [6, с. 77].

Адным з найбольш істотных фактараў размяшчэння і функцыянавання гаспадарчых пабудоў у XVII – першай палове XVIII ст. было з'яўленне і развіццё фальварковай сістэмы (мета якой – заахвочванне шляхты гаспадарчай дзейнасцю), што выклікала з'яўленне фальварковага гаспадарчага комплексу. Пры гэтым пэўная колькасць гаспадарчых будынкаў працягвала знаходзіцца непасрэдна каля жылога дома. Там, дзе не было фальварка, недалёка ад двара мог размяшчацца і гумны комплекс.

Фальваркі знаходзіліся ці побач з галоўным домам, ці, часцей, на адлегласці, у полі (у залежнасці ад памераў маёмасці іх магло быць некалькі). Фальварковы комплекс складаўся з жылога дома з пякарняй і спіжарняй (spizarnia – кухонная камора для прадуктаў) і шматлікіх гаспадарчых будынкаў – хлявоў, свіронкаў, гумна з адпаведнымі будынкамі.

Сярод гаспадарчых збудаванняў значнае месца займала гумно, якое ў інвентарах згадваецца ў сістэме фальварка асобна, у выглядзе агароджанага, з варотамі комплексу – «гумнішка» (рэдка называлася «дзядзінец гумны»). Цэнтральная, агароджаная, ці зробленая з бярэвенняў крытая частка гумна з токам, засекамі для саломы, плеў магла называцца стадолай, гумном, такоўняй, радзей клуняй. Вялікія стадолы, клуні былі для абмалочанага зерня, малыя – для веяння. Гумны (стадолы) рабіліся на сохах, колькасць якіх вар'іравалася ад 4 да 18 і нават 26, з варотамі (іх было ад 2 да 6). Гумны рабілі з сасновы абчасаных бярэвенняў, «брусаванага» дрэва (пераважна ў другой палове XVIII ст.) У комплекс «гумнішка» ўваходзілі непасрэдна гумно з токам (ён мог быць забраным у сасновыя шулы і акружаны парканам з варотамі), пунямі (асобнымі для сена, саломы, збожжа, мякіны), адрынамі, спіхлежамі, плеўнікамі (плены таксама маглі захоўвацца ў пунях, засеках), іншымі будынкамі, а таксама падзеленымі на «пераплоты» (слупы з жэрдкамі), азяродамі для сушкі снапоў. Будынкі на гумнішцы размяшчаліся па функцыянальнай прыкмеце па сектарах – там, дзе ажыццяўляліся сушка, малацьба, веянне зерня. Гэта прастора магла падзяляцца на вызначаныя будынкі – стадолы, якіх на гумне маёнтка магло быць, напрыклад, тры: дзве вялікія стадолы, кожная з двума варотамі, для малачэння збожжа, захавання саломы, адна невялікая, з чатырма варотамі, для веяння зерня; на гумне таксама меліся старая ёўня (у ёй захоўваліся плены, салома), хлеў для сена [7, с. 568]. Спіхлежы, свіраны, пуні, адрыны, плеўнікі, засека для захавання зерня, саломы, мякіны размяшчаліся адносна адвольна. У старажытных гумнах маглі знаходзіцца піўнічкі для зберажэння ярыва ўзімку. Гумно, якое размяшчалася каля

дзядзінца, мела адносна невялікую колькасць будынкаў. Недалёка ад гумна звычайна размяшчаліся аборы, таксама маглі быць вуллі (пчалярні).

Пераважна ва ўсходніх землях на гумнішках існавалі сушылкі – ёўні, асеці – з наземнымі ці паглыбленымі ў зямлю печамі. Меўся тып асеці, які адзначаны як «літоўскі» – гэта была нізкая асець з прысенкам (маёмасць Дзяксняны, Мінскае ваяводства, 1595 г.) [7, с. 512]. Як адзначана ў інвентары маёмасці Таўрожы Браслаўскага павета (1792 г.), у кожнай асеці магло ставіцца па 10 коп жыта, печы ў іх былі з цэглы і пастаўлены на ўзроўні зямлі, таксама на таку пры адрынах узводзіліся 2 пячуркі з цэглы, поперека гумнішка ішоў выцягнуты будынак «wietrznik» для веяння зерня з трыма варотамі, справа і злева ад гэтага будынка стаялі дзве адрыны [8, с. 132–133]. У маёмасці Летца Віцебскага павета (1775 г.) ёўня была 4 сажні (напэўна, 52 м даўжыні), з печкай з цэглы, змураванай глінай, з выведзеным наверх дахамкаўпаком, каля яе па баках былі засека для плеў [9, с. 270].

Гумны крыліся саломай (яна магла класціся на «дор»), часта «пад лапату», такоўня магла крыцца драніцамі, як і пуні на сена, збожжа, салому. Агароджвалася гумно дыляваннем, астраколам, плотам, парканам, у паркане маглі быць і адрына, пуня.

У інвентарах дастаткова часта ўзгадвалася лазня, якая магла быць размешчана за дзядзінцам, як у Чаравачыцкім маёнтку (Кобрыншчына, 1597 г.). Яна стаяла каля саладоўні, была з сеньямі, крыта драніцамі, мела печ, палаці [7, с. 568].

У будынках выкарыстоўваюся старажытны будаўнічы матэрыял – дылі (распілаваныя, расколатыя уздоўж паловы дрэва, пераважна дуба). З дылей звычайна рабілася згарода вакол двара, агарода, гумна а таксама масты, падлогі, сенцы, столі ў будынках, нават невялікія плеўнікі. У фальварках Драгічынскага графства Пінскага павета (1779 г.) дыяпазон выкарыстання дылей быў дастаткова шырокі: у Ровенскім фальварку з іх былі зроблены «масткі» з поручнямі да сяней фальварковага будынку, столь ў пякарні, будынак для вырабу соладу, дзве лавы ў пякарні, перагародкі ў хлеве (з «дылікаў»), у фальварку Астраўкі з дылей «у слупу» была прыбудавана каморка, зроблена столь [9, с. 367–370, 389]. Архаічным элементам было існаванне пляцёных будынкаў ці іх часткі. Нават у XVIII ст. гаспадарчыя будынкi, такія як адрыны, маглі быць плеценымі ці напуплецёнымі.

Сярод найбольш распаўсюджаных гаспадарчых будынкаў другой паловы XVIII ст., якія ўтваралі асобныя комплексы, можна адзначыць

бровары, вінакурні, млыны (вадзяныя і ветракі), мануфактуры. Традыцыйная галіна шляхецкай гаспадаркі – вытворчасць піва і гарэлкі ў броварах і вінніцах. Каля бровараў размяшчаліся саладоўні для захавання соладу. Бровар быў цэнтрам вялікага карчэмнага комплексу, як у радзівілаўскай маёмасці Ключ Вілянаўскі Нясвіжскай ардынарыі (1682 г.), дзе да бровара належалі карчма з каморамі, стайнямі, піўніцай і крамніцай, а таксама яшчэ пяць корчмаў у розных мясцовасцях [10, л. 109]. Каля бровараў і вінніц былі лазні, аб чым сведчыць пералік мястэчак Берасцейшчыны (1671 г.), дзе адзначалася, што згарэла шмат корчмаў, бровараў, вінніц з катламі і лазнямі [11, с. 58]. Млыны былі ветракі ці вадзяныя (звычайна з адным, двама коламі), пры іх размяшчаліся іншыя вытворчасці – лесапільня, дзе пілілі калоды [12, с. 341], фолюшы.

Увогуле для гаспадарчага комплексу канца XVIII ст. характэрна павелічэнне колькасці будынкаў, значных вытворчых комплексаў [2, с. 105]. З XVIII ст. зрабіліся папулярнымі аранжарэі з цытрусавымі, вінаградом.

Такім чынам, гаспадарчы комплекс шляхецкай сядзібы, тыпы гаспадарчых будынкаў шляхты беларускіх зямель былі на працягу XVII–XVIII стст. дастаткова кансерватыўнымі. Змены іх відавочна складу былі звязаны ў большай ступені з уплывам знешніх, эканамічных, тэхналагічных фактараў і выразна праявіліся з другой паловы XVIII ст. Асноўныя змены гаспадарчага комплексу былі звязаны з развіццём фальварковай сістэмы і перамяшчэннем туды цэнтра гаспадарання пры захаванні пэўнай колькасці пераважна службовых будынкаў на дзядзінцы. На працягу XVII–XVIII стст. паступова знікалі некаторыя тыпы будынкаў (грыдня, піўніца), узнікалі новыя – афіцыны, вазоўні, маштарні, звязаныя з развіццём вытворчасці лесапількі, паташні, цагельні, фолюшы, павялічвалася колькасць тыпаў службовых будынкаў і памяшканняў. Паступова памяншалася колькасць плецёных будынкаў, распаўсюджвалася брусаванне, знікалі старажытныя падклеты. Але гэтыя працэсы ішлі досыць марудна і гаспадарчы комплекс шляхецкай сядзібы вызначанага перыяду працягваў захоўваць апрабаваныя шматгадовым вопытам традыцыйныя рысы.

Літаратура і крыніцы

1. Молчанова, Л.А. Очерки материальной культуры белорусов XVI–XVIII вв. / Л.А. Молчанова. – Минск: Наука и техника, 1981. – 112 с.
2. Кулагин, А.Н. Архитектура дворцово-усадебных ансамблей Белоруссии. Вторая половина XVIII – начало XIX в. / А.Н. Кулагин. – Минск: Наука и техника, 1981. – 134 с.
3. Якимович, Ю.А. Зодчество Белоруссии XVI–XVII вв.: справ. пособие / Ю.А. Якимович. – Минск: Наука и техника, 1991. – 368 с.

4. Инвенарное описание имения Новодворское Минского повета. 1618 г. – Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Мінску. – Фонд 1324. – Воп. 1 – Спр. 2.
5. Федорук, А.Т. Старинные усадьбы Берестейщины / А.Т. Федорук; под. ред. Т.Г. Мартыненко. – 2-е изд. – Минск: БелЭн, 2006. – 576 с.
6. Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской и хранящиеся в Центральном Витебском архиве: в XXXII т. – Витебск: Тип. Г.А. Малкина, 1871–1906. – Т. XXI. – 1891. – 500 с.
7. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов: в XXXX т. – Вильна: В типографии А.Г. Сыркина, 1865–1915. – Т. XIV. «Инвентари имений XVI ст.». – 1887. – XIV. – 702 с.
8. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов: в XXXIX т. – Вильна: В типографии А.Г. Сыркина, 1865–1915. – Т. XXXVIII. «Инвентари староств, имений, фольварков и деревень XVIII в.». – 1914. – IX+504 с.
9. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов: в XXXIX т. – Вильна: В типографии А.Г. Сыркина, 1865–1915. – Т. XXXV. «Инвентари староств, имений, фольварков и деревень за вторую половину XVIII в.». – 1910. – XXXII + 624 с.
10. Арендный контракт имения Ключа Виляновского от 1682 г. – Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Мінску. – Фонд 694. – Воп. 3. – Спр. 3.
11. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов: у XXXIX т. – Вильна: В типографии А.Г. Сыркина, 1865–1915. – Т. V. «Акты Брестского и Городненского городских судов с присовокуплением привилегий на землевладение в Брестской и Гродненской экономиях». – 1871. – XLI+450 с.
12. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов: в XXXIX т. – Вильна: В типографии А.Г. Сыркина, 1865–1915. – Т. XXV. – «Инвентари и разграничительные акты». – 1898. – XXXII+ 614 с.

Summary

I. Vuhlik in the article «Economic complex gentry estates XVII–XVIIIth centuries (types of buildings, historical changes)» examines the main types of business structures gentry estates on Belarusian lands era Poland. Historical changes in layout, are traced are traced quantity and quality of buildings in connection with the development of the regional economy are descrobed. The connection availability of farm buildings with material status of the owner is proved. Significant changes in the economic complex of gentry estates in the second half of XVIIIth century are shown.

Паступіў у рэдакцыю 08.02.2011 г.

УДК 930(476):[002.2+02]

Т.І. Палікоўская,

кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры эканамічнай гісторыі БДЭУ

ПРАБЛЕМА КНІГАВЫДАВЕЦКАЙ І БІБЛІЯТЭЧНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ ЕЗУІТАЎ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У АЙЧЫННАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

У сучаснай беларускай гістарычнай навучы існуе шэраг пытанняў, якія чакаюць сваіх даследчыкаў. Да такіх праблем адносіцца гісторыя кнігавыдавецкай і бібліятэчнай справы езуітаў у Беларусі ў апошняй трэці XVI – 20-я гг. XIX ст. На старонках артыкула зроблена спроба прааналізаваць гістарычную навуковую спадчыну, прысвечаную кнігавыдавецкай і бібліятэчнай дзейнасці езуітаў у Беларусі. Гэта складаная з'ява разгледжана як цэласны працэс, вылучаны асноўныя этапы станаўлення і развіцця айчыннай гістарыяграфіі па праблеме, паказаны іх асаблівасці і спецыфічныя рысы. Выяўлены асноўныя фактары, якія ўплывалі на станаўленне і дзейнасць гісторыкаў, іх погляды на дадзеныя пытанні, вызначаны нераспрацаваныя, маладаследаваныя аспекты.

На сённяшні дзень можна сцвярджаць аб недастатковай даступнасці і рэпрэзентатыўнасці вялікага аб'ёму крыніцазнаўчага матэрыялу тэмы, што несумненна з'яўляецца вялікай перашкодай даследчаму працэсу. Адпаведная гістарыяграфічная сітуацыя склалася ў выніку шэрагу сацыяльна-палітычных і эканамічных стасункаў, якія паўплывалі на гісторыка-дас-

ледчы працэс на працягу некалькіх стагоддзяў. Разам з тым, у другой палове XIX ст. на старонках гістарычных нарысаў, прысвечаных пытанням асветы на Беларусі, існуюць даныя аб існаванні Віленскай акадэмічнай бібліятэкі, апісанне крыніц папаўнення кніжных фондаў [1, с. 106]. Класік айчыннай гістарычнай навукі У. Пічэта ў кантэксце даследавання гісторыі Віленскай навучальнай установы езуітаў не абыйшоў пытанне езуіцкага Віленскага кнігазбору [2, с. 12]. Аўтар разгледзеў шляхі напаўнення езуіцкай бібліятэкі, а таксама лёс бібліятэчнага фонду з часоў заснавання Віленскага калегіума, адраджэння багатую факталагічную аснову пытання, прысвечаную асобам – мецэнатам бібліятэчнай справы. Навуковец адзначыў тэндэнцыі ў бок адраджэння Віленскай бібліятэкі «з пераходам Беларусі пад уладу Расійскае Імпэрыі» [2, с. 17]. У той жа час з агляду навуковых прац другой паловы XIX – пачатку XX ст. у рамках беларускай гістарычнай навукі вынікае, што айчынным гісторыкам быў уласцівы недахоп увагі да даследавання праблем збору і выдання кніг езуітамі на беларускіх землях. Тым больш, пляда навукоўцаў, якія займаліся вывучэннем